Hagyomány(törés), kapcsolat(történet)

CSORBA DÁVID*

II. APAFI MIHÁLY BÉCSI RAVATALA

Kulcsszavak: *Apafi-család, temetési rítusok, bécsi ravatal, 17. századi erdélyi hatalmi vákuum*

Apafi Mihály fejedelem temetéséről Mikó Gyula kollégámmal 2014-ben jelentetünk meg egy kis kötetet szövegkiadással és tanulmányokkal.¹ Azóta az ifjabbik Apafi Mihálynak és feleségének haláláról Merényi-Metzger Gábor kutatott fel bécsi közgyűjteményekben több fontos forrást.² Ebben a közleményben az utóbbi főúr halálához adok közre egy-két újabb adalékot, mintegy előre jelezve az Apafiak alma-keréki temetkezéséről tervezett kötetemet.

AZ APAFI-KULTUSZ

A 17–18. század emlékirat-irodalma (Apor Péter, Bethlen Miklós, Cserei Mihály) és városi krónikái (Bartha Boldizsár, Enyedi István), majd a 18. századból humorral visszatekintő Hermányi Dienes József anekdotái egyaránt bőségesen szóltak Apafi Mihályról és koráról. Uralmának az emléke általában negatív megítélésű, részint a kortársak, részint a 19. századi történészi szakma értelmezése alapján, s ebben Apafi egyik kortársának, Cserei Mihálynak ekkor kiadott emlékirata s annak ítélete volt gyakran mérvadó. Jókai Mórnak az 1857 utáni prózaíró korszakában már az egyik fő témája vált a 17. század erdélyi világa: Cserei alapján született több erdélyi témájú

* CSORBA DÁVID (1975), főiskolai docens (Sárospataki Református Teológiai Akadémia), tudományos főmunkatárs (Károli Gáspár Református Egyetem, Egyház és Társadalom Kutatóintézet, Református Örökség Műhely). E-mail: csdavid75@gmail.com.

1 *Apafi Mihály temetése*, bev. tan.: CSORBA DÁVID., s. a. r. Cs. D., MIKÓ Gyula. Reciti, Bp., 2014 (Re-Textum 2), 228 l.

2 MERÉNYI-METZGER GÁBOR: *II. Apafi Mihály, Bethlen Katalin és Bethlen Miklós halálának anyakönyvi forrásai*. Erdélyi Múzeum LXXVIII(2016). 1. sz. 116–124.

regénye és elbeszélése, de egészen más hangon írva.³ A történelmi példák után kutató írózszeni érzékenysége már saját korának analógiáit is megláttatta ezekben az Apafi-korabeli prózai (regény, novella) írásokban, és annak az eszményítő változatát tárta az olvasó elé. Jókaitól ismerjük annak az ebesfalvi háznak – és közvetve annak a pillanatnak – a megérezkítését (az *Erdély aranykora* első fejezete), ahonnan a török elvitte Bornemisza Anna férjét a libáncsi mezőre, s végül az a nagy riadalom ellenére fejedelemként térhetett vissza, az elsőszülött fiát tartva a kezében. Megelevenedett ebben az egész 17. századi Erdély kor- és jellemrajza, ahogy Jókai megrajzolta: olyan hatalmi játszmák, mint a fejedelemasszony sógorának, a nagyhatalmú Bánffy Dénesnek a veszte, s az unokaöccsével, Teleki Mihállyal való küzdelme a gyenge uralkodó előtt, és természetesen nem maradt el a történetből az egzotikus, mitikus fikció sem. Jókai megírta az Apafiek személyes világát is közelről belülről (*Koronát szerelemért*), és láttatta történelmi tablóként is (*Török világ Magyarországon; A két szász; Rab Ráby*). A Jókait követő írónemzedéknek is kiváló novella- és kisregénytémát adott ez a kor a történelmi miliő megrajzolásakor (Mikszáth Kálmán: *A fekete város; A két koldusdiák*; Móra Ferenc: *Rab ember fia; A leghűbb szolga; Szókimondó Szűr Péter; Thököly prímása*).

Ezt a Jókai világában és annak hatásában hol heroizálónak, hol képmutogató módjára mesélőnek tartott romantikus láttelepet Apafiról és koráról a 19. század második felében felváltotta egy Apafi-reneszánsz. A kor neves történésze, Szilágyi Sándor az Erdély-monográfiájában már összegző módon ezt a kort annak politikai konfliktusain keresztül, de művészeti és művelődéstörténeti örökségével együtt mutatta be.⁴ Különösen igaz ez az erdélyi megítélésre. Ebben nem a fejedelem személyiségének volt meghatározó szerepe, sokkal inkább a 17. század vége korhangulatának és annak a 19. századi Monarchia állapotaira applikálható elemeinek. Főként az EME megalakulása óta (1859) az OMM világában, de még inkább, a trianoni trauma hangulatától felerősítve, a két világháború közti időszakban részint a közéleti megszólalások, részint az egyházi szervezetek belmissziós csoportjai előszeretettel utaltak vissza a kora újkornak a világára, a nyilvánvaló párhuzamkeresés okán. Alakult itt *Bornemisza Anna Nőszövetség* és születtek hangzatos beszédek, melyek közvetve erről a korról tartottak emlékünnepeleket. Apafi szokványos megítélését a magyarországi történészek körében Szekfű Gyula elemzése vitte tovább.⁵ A másik nagy cezúráról, az újabb háborút követően, a '70-es évek világában a történészek közt születtek új értékelések, valamelyest kedvezőbbek a korábbi sematikus Apafi-képpel szemben.

3 SZAJBÉLY Mihály: *Jókai Mór*. Kalligram, Pozsony, 2010 (Magyarok Emlékezete). 123–125, 166, 369.

4 SZILÁGYI Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére*. II. Heckenast, Pest, 1866.

5 HÓMAN Bálint–SEKFI Gyula: *Magyar történet*. IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1939.⁶ 86.

R. Várkonyi Ágnes előbb önálló kötetben szolt a fejedelemség utolsó korszakáról, majd az *Erdély történetében* művelődéstörténeti megközelítésben tárgyalta újszerűen Apafi korát.⁶ Legutóbb pedig Oborni Teréz foglalta össze közérthető módon a fejedelmek világát egy kis monográfiában:⁷ ezekben a művekben már sokkal összetettebb az Apafi-korról és a fejedelem politikai lehetőségeiről, taktikázásáról és a személyiségről megszólaló narráció.⁸

FŐURI TEMETÉSI REND

A 20. századi történeti kutatások számos részeredményt hoztak a felszínre a kora újkorra vonatkozó anyagi kultúra, azon belül is a temetések reprezentációs eszközei, a rituálé és a szimbólumok alkalmazása terén.⁹ Szerencsés módon fennmaradt néhány temetési ceremóniatervezet, a kortársak naplóiban egy-két rituálé,¹⁰ vagy éppen a temetési alkalomra épített ravatal vagy a temetőben/templomban felállított castrum doloris leírása.¹¹ Az erdélyi fejedelmekről szóló történelmi elemzéseken és életrajzokon, monográfiákon túl¹² önálló kiadvány szol az uralkodói temetés jelképeiről,¹³ a

6 R. VÁRKONYI Ágnes: *Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711) = Erdély története*. 2. k., 1606-tól 1830-ig. Főszerk. KÖPECZI Béla, szerk. MAKKAI László et al. Akad., Bp., 1988. 925.

7 OBORNI Teréz: *Erdély fejedelmei*. Pannónia, Bp., 2002.

8 R. VÁRKONYI Ágnes: *Apafi–Zrínyi–Comenius: Erdély a nemzetközi török háborúban, 1663–1664 = Jakó Zsigmond emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*. Szerk. Kovács András et al. EME, Kvár, 1996. 502–524.

9 A hatalmas anyagból: SZABÓ Péter: *A végtisztesség: A főúri gyászszertartás mint látvány*. Magvető, Bp., 1989 (Mikrotörténelem); VISKOLCZ Noémi: *Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században*. Művészettörténeti Értesítő LVIII(2009). 245–268.

10 SZABÓ Péter: *Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé*. ItK CII(1998). 5–6. sz. 744; Uő: *Jelkép, rítus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. L'Harmattan, Bp., ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Nyitott könyv, 2008 (TDI könyvek 7). 159.

11 A kora újkori erdélyi fejedelmi temetésekről: SZABÓ: i. m.; JAKÓ Klára: *Adalék fejedelmeink temetkezéséhez = Emlékkönyv Jakó Zsigmond...*, i. m., 235–240; KOVÁCS KISS Gyöngy: *Kemény János ravatalai: Adalékok a halál- és ravatal motívumhoz, valamint a boncszínházi kelléktárhoz*. Korunk LXV(2006). 6. sz. <http://www.korunk.org/?q=node/8224> (letöltve: 2014. október 20.).

12 PÉTER Katalin: *A fejedelemség virágkora, 1606–1660 = Erdély története*, 2., i. m., 617–783; OBORNI: i. m.

13 BÍRÓ Vencel: *Az erdélyi fejedelmek temetkezése = Ódon Erdély*, vál. Sas Péter. I. Magvető, Bp., 1986 (Magyar Hírmondó). 194–203; SZABÓ: i. m.; GARAS Klára: *Halotti kultusz, címerek, ravatalképek, építáriumok = Magyarországi festészet a XVII. században*. Akad., Bp., 1953. 71–81.

temetési beszédek szociológiai, retorikai és emblematikai jellemzőiről,¹⁴ és végül könyvtárnyi szakirodalom értekezik a „szép halál” és a „jó emlékezet” fogalomtörténetéhez kapcsolódva. Ilyen módon tehát a katolikus Esterházyak, Báthoryak, az evangélius Thurzók és a kálvinista Bethlenek, Rákócziak mellé most egy újabb kálvinista család fejedelmének az utolsó útjáról kapunk képet, a mégoly sporadikus adatok ellenére is.

Sok 17. századi főúri személy temetéséről – férfiről és asszonyról egyaránt – vannak adatok, néhány királyunk és több erdélyi fejedelmünk esetében ismerünk valamilyen leírást (ceremónia, processus, castrum doloris etc. esetén), és egy-két esetben maradt fenn valamilyen szöveg is. A temetkezésekre vonatkozó források száma és műfaja az eddigi kutatások alapján egyénekhez kötődve Báthory Kristóf erdélyi vajda és Apafi felesége, Bornemisza Anna esetén a legbősegebbek,¹⁵ családot tekintve pedig a Rákóczi-família esetén a legsokrétűbbek. A kora újkori fejedelemtemetések eddigi vizsgálatainál azonban a forrásadottságok gyakran megkötötték a vizsgáló szakemberek kezét. Éppen Bornemisza Anna esetén a meglett ceremónialeírás a tárgyi kultúrához és az udvari kultúra szimbólumaihoz kötődő elemzést indukált,¹⁶ a fellelt halotti szövegek pedig irodalomszociológiai és lélektani megközelítést.¹⁷ És jóllehet ebben az esetben adott lett volna a kettő egybekapcsolása, van, aki ettől eltekintett: „a reprezentációkutatás számára (...) a halotti versek és búcsúztatók sem szolgáltatnak ilyen szempontból érdekes adalékokkal”.¹⁸

Minthogy azonban a barokk kor többféle reprezentációs médiumot is használt, a szó retorikai játszmái mellett a zenei, képi és egyéb pompa affektivitására is ügyelt, Apafi Mihály végtisztességének emlékeztétét én sem tekintettem csak retorikailag vagy csak tárgyátörténetileg érdekesnek. A kora újkori jelképek együtt éltek, a temetés hatásának megképzésében mindegyik a maga súlyával vett részt. Szerepe volt a csendnek és a harangzúgásnak, de a kórus énekének is, s kötött volt, hogy ezalatt mit és kinek lehet tenni. A siratást vagy a vigasztalást szolgálták, de más-más módon: a kollégiumi tanár latin szónoklata a palotában és a magyar prédikátoré az udvaron, a falu népének csendes imái útközben, sőt a hivatalosan fizetett keserves- vagy sirató-asszonyok jajai. Az élet és a halál örök jelképei öltöttek testet beszédben, zsoltárszó-

14 KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyarnyelvű halotti beszéd a 17. században*. Universitas, Bp., 1998 (Historia Litteraria 5)

15 JAKÓ: i. m. 238.

16 HORN Ildikó: *Temetési rendtartások a 16–17. századból* = Uő: *Tündérország útvesztői: Tanulmányok Erdély történelméhez*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2005 (TDI könyvek). 320–341.

17 HERNER János: *Bornemisza Anna megbűvöltetése: Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678–1688*. MTAK, Bp., 1988 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 21). 281–306.

18 JAKÓ: i. m. 238.

vegen, de a zászlók színében, ábrájában és tartásának irányában is, nem is beszélve azokról, akik ezeket akkor és ott tartották. A barokk kornak az affektust elérni kívánó stratégiái több antropológiai szintet céloztak meg, s ugyanakkor más és más nyelvet használtak a társadalmi hierarchia és az adott rituálé különböző szintjein.

A FEJEDELMI CSALÁD TEMETÉSEI

Ezt a rövid áttekintést nézve úgy tűnhetne, hogy az utolsó, politikai értelemben nyugalomban uralkodó erdélyi fejedelem temetése saját korában nem kavarhatott különösebb visszhangot. Valójában éppen a helyzetből következően semmi sem ment rendben, sem a fejedelem, de még inkább a teljes fejedelmi család végső búcsúztatásakor. A korábban Apafi által kivégzett sógor, Bánffy Dénes feleségének, Bornemisza Katának a temetéséről azt tudjuk, hogy 1685 júniusában Dézsi Márton enyedi professzor mondta felette a latin nyelvű beszédet, amint az ő testvérét, Apafi feleségét, Bornemisza Annát is (1688) ő parentálta Almakeréken.¹⁹ A fejedelemasszonyt azonban a Kolozsvárt elfoglaló német katonák miatt nem vihették a Farkas utcai templomban nyugvó gyermekei mellé. Újra kellett tervezni a ceremóniát, és így jutott az egyik Apafi-birtok üres kriptájába, Almakerékre. A fejedelem nemsokára követte (1690), az ő esetében – jöllehet szintén a Farkas utcai templomba kívánt temetkezni – már csak Almakerék jött szóba, de csak halálát követően tíz hónappal helyezték felesége mellé. Az ifjabbik fejedelmet, akit csak megválasztottak, de valójában nem uralkodott, II. Apafi Mihályt Bécsből (1713), az aranykalickából kísérték Almakerékre, de nem jutott neki osztályrészül pompás temetés: csak a sekrestyében tették le koporsóját titokban, sem beszéd, sem ének nem hangzott el felette. Feleségének, a szintén Bécsben elhalt gróf Bethlen Katának (1725) sem jutott végtisztesség: hasonló módon helyezték a koporsóját a sekrestyébe, s állt ott 1790-ig, amikor végre a Bethlen grófok felbontották a kriptát, s a négy koporsó sűrűn, de együtt a kriptába került.

A 17. századból ismerünk több olyan főúri temetést, amely nem „simán”, rövid terminus alatt zajlott le. Nagyobb volt az időbeli távolság a halál beállta és a sírba helyezés közt: pl. I. Rákóczi Ferenc, Erdély választott fejedelme kassai temetésekor 16 hónap telt el (zömmel a háborús helyzet miatt),²⁰ vagy Báthory Kristóf esetén 2 évet vett igénybe (a gyulafehérvári katolikus temetés igénye miatt).²¹ Egy különleges,

19 Bánffynéhoz: *Czegei Wass György és Wass László Naplói 1659–1739*, közli: NAGY Gyula. Bp., 1896 (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum 35; Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók 3). 1685. június 20–26. Apaffinéhoz: HERNER: *i. m.* 285.

20 THALY Kálmán: *I. Rákóczi Ferenc halála és temetése*. Századok VII(1873). 10. sz. 661–687.

21 JAKÓ: *i. m.* 236.

átpolitizált temetés, ahol erősen megcsúszott a halál és a temetés közti távolság, de kissé másként: Báthory Gábor, rossz hírűnek jellemzett erdélyi fejedelem temetése 15 évvel a halálát követően zajlott le az őt a hatalomból leváltó Bethlen Gábornak köszönhetően.²² Az 1614. májusi vitézi temetés rituáléját követően a második, a Bethlen-féle akció (1628) keretében kaphatta meg Báthory Gábor teteme az őt megillető végtisztességet, s temették el ténylegesen. Az látszik valószínűnek – bár a ceremónia menete és a szövegek nem maradtak ránk –, hogy a korabeli felfogás szerint csak egy, de igen hosszan elhúzódott szervezésű temetése volt a szerencsétlenül járt fejedelemnek. Sokatmondó az is, ha egy neves személyt nem illő módra temetnek; ha pl. „kiprédikálnak”. Tótfalusi Kis Miklóst, a hírneves nyomdász az egyik szónok, aki életében ellenlábasa volt, kiprédikálta, a másik mézbe mártott méreggel dicsérte, s a harmadik szövegének a laudáló részét azonban a kiadványban is megcsonkították, így ezt csak közvetve sejtjük, szöveg szerint nem ismerjük.²³ Zavaró lehet, ha egyesek illetlen módra viselkednek a ceremónián, ha a nép bizonyos jeleket rossz ómenként értelmez, és ezt a holt érdemtelenségének tulajdonítja. Az ókor óta tudjuk, hogy a temetéskor a külsőségek a gyászolók viszonyát sejtetik az elhunythoz: a holt reprezentációja a szervező pozícióját, szerepfelfogását minősíti.

A RITUÁLÉ

Amikor Wass György az egyik rokona, Kemény János temetésének a szervezője lett, részletesen rögzítette naplójában az előkészületeket, hiszen itt már nemcsak a nemesi család halotti kultuszát irányította, hanem kiemelten is a főúr parentációját.²⁴ Miután a testet előkészítették, koporsóba tették, s hazaszállították marosvécsi kastélyába, egy hónapig érdemlegesen nem jegyzett fel a napló írója. Amikor ismét nekikezdett, Wass György három napig tervezte az alkalmat. Egy hét múlva már a főrendek megérkeztek a szállásukra, másnap lezajlott a temetés, harmadnap a gubernátor úr, Erdély akkor irányítója is távozott. A tetemes anyagi kiadáson túl (a marha-, berbécs-/kecske-, bor- és cipófogyasztást számlázva), amelyet a naplóíró részletesen számontartott, sem került hosszabb időbe egy főúri temetés megszervezése 20 napnál.²⁵ S ezenfelül kerülhet sor már a sírba helyezés után az emlékezés könyvészeti

22 SZABÓ Péter: *Báthory Gábor újratemetése 1628-ban* = Uő: *Az Erdélyi Fejedelemség önképe*. ELTE, Bp., 2011 (Údvar történet 1). 39–47.

23 GYALUI Farkas: *Vita Misz-Tótfalusi Kiss Miklós ravatala fölött, 1702*. Erdélyi Múzeum Ú. F. IV(1909). 3. sz. 290–296.

24 *Wass György Naplója* = *Czegei Wass György és Wass László Naplói 1659–1739, i. m.* 340. 1701. november 6.

25 *Uo.*, 1702. november 6–19.

megjelenítésére, emlékezetkönyv szerkesztésére²⁶ vagy halotti szövegek kiadására (halotti prédikáció, gyászversek, genealógia).

Az erdélyi fejedelmi temetések rituáléja ötvözte a hagyományos kora újkori temetés rendjét és a főúri parentáció szimbolikáját. A kétosztatú, időben, térben és szimbolikában is eltérő két temetés együtt hatott, együtt jelentett egy lezárt gyázmunkát. Az első, a halált követő ravatal pompája a világi reprezentáció elemeivel, mely a közösség számára szólt s a földi pompa dicsőségét emelte ki; s a második, az egyházi ceremónia, mely a vallási közösség előtt a siratás eszközeivel az elmúlás feletti metafizikai vigasztalást nyújtotta, s a földbe/kriptába helyezéssel zárult.

A ceremónia olyan kellékei, mint a felvonuló halottas menet rendje (lovasok, egyházi és nemesi elit, minden rend képviselői, a család tagjai), a feliratok (zászlón, szalagokon, címeren, síron), az alkalmazott szimbolikus tárgyak (fekete drapériába öltöztetett ló, törött kard, családi és uralkodói címer és zászló), személyek (az elhalt élőképe, a felségjelvényeket hordozó személy, a trónutódlás jelöltje) és tettek (sírás, lándzsatorés, a Szent Mihály lova és a drapériák elajándékozása) külön hangsúlyt adnak egy búcsúztatásnak. A teljes rituálé hiányzó vagy túlzott elemei egyaránt beszédesekek, és akár az a jelenség is, hogy mi maradt ránk mindebből. Az adatok szerint tehát egy főúr temetésénél min. 11–12 szöveggel kell számolni, s ez azt mutatja meg, hogy az emlékező közösség milyen jelképekkel telítette a ravatali búcsúztatásnak és a sírba helyezésnek az aktusait, rituáléját.

A FEJEDELEMFI RAVATALA

A kis Apafi Mihály ugyanakkor nem fejedelemként halt meg: jóllehet még apja életében fejedelemnek választották (Gyulafehérvár, 1681. jún. 13.), ezt a török megerősítette (uo., 1684. szept. 18.), és beiktatták még az apja életében (uo., 1687. szeptember 17-én). Kora miatt még (18 év alatt volt) gubernátort rendelték mellé, s a szülei halálát és a politikai változást követően, mire betölthette volna az uralkodásra megfelelő kort (20 év), Bécsbe internálták. Ott a sanyarú körülmények miatt lemondott a fejedelemségéről, s birodalmi hercegi funkciót kapott évi járandósággal. Fiatalon, 1713. február 1-jén hunyt el. Még aznap az özvegy megírta az erdélyi rokonainak és az erdélyi tisztartóinak is a halálhírt: innen tudjuk, hogy Apafi február 1-jén reggel 8–9 óra közt hunyt el.²⁷ Február 4-én már a tisztartóit értesíti, hogy készítsék elő a test Erdélybe érkezésekor illő fogadást, minthogy az 14 nap alatt Bécsből Budára

26 EGYED Emese: *A gyászkönyv mint az életrajz kiegészítése*. Erdélyi Múzeum LXIV(2002). 3–4. sz. 84–98.

27 OL, F234, XVII. szekrény C (Collectio Apaffiana), Mf. 32396, fasc. 28. A mikrofilmekhez való hozzájutást dr. Sarusi Kiss Béla főosztályvezetőnek köszönöm (BFL).

érhet. Február 5-én a bécsi udvari sajtóban már nemcsak a halál híre, de Apafinak a Szent István-dómban felállított ravatalának a leírása is olvasható volt. Ezt idézem:²⁸

Sonntag / den 5. Hornung.²⁹ Nachdeme den 1. dieses dahier Titl. Fürst Michael Apafi de Apanagyfalva, so 1697. alhier zustehen kommand / und seine Treu in die 16. Jahr dem Durchleuchtigsten Erz-Hauß Österreich³⁰ aufgeopffert / an der Lunglsucht / im 35. Jahr / dessen Alters / zum höchsten Leidwesen seiner hinterlassenen Fürstl-Frauen Gemahlin / Titl. Frauen / Frauen Catharina / einer gebohrnen Gräfin von Bethlen, als der Le[t]zte des Namens und Stammens von diesem durch viel hundert Jahr in Siebenbürgen gros-angesehenem Geschlecht / mit Tod abgangen; [52] Als ist derselbe auf einem schwarzüberzogenen etlich Staffel hohem Parada-Bett³¹ / unter einem vergleichen Himmel einige Tag gesehen worden; und ware gedachter Fürst an einem rot-Tinctischen³² Teppich in Siebenbürgischer von Silberstuck / und mit herrlichen Perlen / wie auch stattlichen Knöpfen von kostbaren Steinen gezierter Kleidung / mit dem Haupt aber / mit einer kleinen Peruquen³³ / auf ein-rot-sammetem Rüssen³⁴ gelegen; von unten bis gegen die Mitten des Leibs mit einem zartesten / und mit guldenen Spitzen gebramten grossem weissen Schleir³⁵ bedeckt; oben / zu dessen rechter Hand / sahe man auf ein-rot-sammetem Rüssen das Fürsten-Hütl / und daneben ein von Gold gestücktes zusammen gelegtes weisses Tüchel; zur linken Hand aber lage auf einem eben dergleich-sammeten Polster ein Siebenbürgische Hauben mit einem fürtreslichen Rayger-Busch³⁶ / dan[n] ein Sabel / in einer grünsam[m] eten Schaiden³⁷; welcher / gleich wie die Hauben / mit kostbaren Steinen besetzt und von Gold gewesen. Dieser Fürstl. Leichnam wird nächstens nach dessen uralte- und kostbar-Alabaster-Marmorine

28 Wienerisches Diarium, Nr. 993, 1713. febr. 4–7., 51–52 (tovább: WD). A forrás elérését Toma Katalinnak köszönöm.

29 Hornunge, jel. február.

30 Erzhauss: Erzherzogenhaus, azaz a domus austriaca megnevezése.

31 Lat. castrum doloris, ravatal.

32 Die Tinktion, jel. elszíneződés, heraldikai vörösre színezett.

33 Die Per(r)ücke, jel. paróka.

34 Die Rüsche, jel. fodor.

35 Der Schleier, jel. fátyol.

36 Das Raygras, lat. lolium perenne, jel. árvalányhaj.

37 Die Scheide, jel. tok.

/ und von vielen Künstlern hochgeschätzte Begräbnus (sic!) zu Almakerek, in Siebenbürgen / zu seinem Fürstl. Herrn Vattern / auch Michael Apafi, und desselben Fürstl. Frauen Mutter / Anna / einer gebohrnen Bornemisza, geführt / und beigesetzt werden.

(Fordítása:)

(1713.) február 5-én apanagyfalvi Apafi Mihály herceg 1697-ben ideérkezett, és hűségét 16 éven át a legtündöklőbb Ausztriai Háznak áldozta, életének 35. évében hátrahagyott hitvesének, gróf Bethlen Katalin hercegnőnek, legnagyobb fájdalmára mint az Erdélyben több száz éves nemzetséggel bíró családjának utolsó ága s tagja meghalt tüdőbajban.

S mint ilyen, egy feketével bevont, néhány lépcsőnyi magas ravatalon, egy hasonló színű mennyezet alatt egy napig közszemlére tetetett. Az említett herceget egy vörös szőnyegen, erdélyi ezüstdíszszel és csodálatos gyönggyel, valamint tekintélyes (méretű) drágakövekkel, ékes ruhában, fején ugyanakkor egy kis parókával egy vörös bársonypárnácskán helyezték el. Alulról egészen a test közepéig egy nemes és aranyos csúccsal szegélyezett nagy fehér fátollyal volt letakarva. Felül jobb keze felől látható egy vörös bársonypárnán a fejedelmi fejk, mellette egy arannyal berakott fehér kendő; bal kézre tőle fekszik egy ugyanolyan bevonatú párnán egy erdélyi sisak a hozzátartozó árvalányhajcsokorral, aztán egy szablya zöldbe vont tokkal, amely hasonlóan a sisakhoz, drágakövekkel volt bevonva, és aranyból volt.

Ezt a fejedelmi holttestet nemsokára az ősi, sok művész által (készített), drága alabástromból és márványból (álló), nagyra becsült almakeréki sírhelyre szállítják, Erdélybe, az ő fejedelmi atyja, Apafi Mihály és Bornemisza Anna fejedelemszobor mellé.

Látható tehát, hogy a fejedelmet mint birodalmi herceget búcsúztatta az udvari sajtó, s ravatalán az erdélyi (ezüst) és uralkodói (vörös) színek és nemesi szimbólumok (kard, sisak) voltak láthatóak. A klasszikus fejedelmetemetések rendjéhez képest itt alig utalt valami arra, hogy a kis Apafi Erdély ura lehetett volna (Erdély címere, a nemesi család genealógiája, a zászlók, címerek hiányzanak). Egyedül a fejedelmi fejk (Hütl) lehetne az, de sejtetőleg az is inkább a birodalmi hercegi rangsorban előkelőbb helyet elfoglaló (ált. Herzog/herceghez képest a Fürst/fejedeleme rangú) koronát jelentheti. Az utolsó szakaszban olvasható megfogalmazás („több száz éves család utolsó tagja”) alapján feltételezem, hogy lehetett kitéve genealógia vagy erre utaló egyéb jel, de betudható ez a „sajtós” jól értesültségének is. Végül a záromondat azt

sugallja, hogy nemsokára elindítják a holttestet az otthoni temetésre, amelyre a családi kriptá lehetett a legalkalmasabb hely. Ez a sajtóhír tehát csak a nyilvános ravatal leírását mutatja.

A TEST HAZAVITELE

A halál adatait felvette a halotti nyilvántartási hivatal is, szintén erről a február 5-i napról: „*Der hochgebohrer Fürst von H(ernn) H(ernn) Michael, der Burg(erlichen) Röm(ischen) ReichsF(ürst) Apafi de Apanagyfalva ist in seiner Zuhausung auf der Landstrasse an der Hectica Zungensucht, alt. 35 Jahr*”.³⁸ A ravatalozás anyagi költségeire nemrég Merényi-Metzger Gábor forrásközlése hívta fel a figyelmet.³⁹ Eszerint tehát a bécsi Szent István-dómban 71 birodalmi aranyforint 26 krajcár értékben kaptak kifizetést egyházi személyek (kanonok, lelkész, orgonista, templomszolga) és a „temetkezési vállalat” tagjai (Szent Mihály lova, 2 lovas kocsi, koporsó, 6 koporsóvivő, ravatali felszerelések), 1713. február 8-án. Azaz ennek, meglátásom szerint – bár erről az egyházi forrás nem szól –, köze lehet a gyászszertartás elvégzéséhez. A halotti hintót és tartozékait a ceremónia után szokás kifizetni, nem is beszélve az egyházi szertartást végzők járandóságáról. Elképzelhető, hogy csak énekes kultusz volt igeolvasással, azt minimum illetni tartani: bár egy birodalmi hercegnél kevésbé valószínű, hogy csak ennyivel beérték volna. A fizetési lista evangélikusnak jelölte az elhunytat: ez sokkal kevésbé jelent tudatlanságot, mint inkább a szertartás felekezeti jellegét. Ha netán gyászmisét is tartottak, annak a szövegei emlékezhetek meg bővebben, személyesen és/vagy a rangot jelző családtörténet elmondásával is Apafiról: ezekről azonban eddig nem került elő adat.

Az útról és az almakeréki megérkezésről az özvegy, a bécsi prefektusa (Balku Mihály) és az erdélyi tiszttartói (óvári Keszei János főkomornok és Rétsey János erdélyi jószágigazgató) közti levelezésekből értesülünk. Az özvegy február 6-án útvonalengedélyeket igényelt a test elindításához, s ilyen fogalmazványt jelez a másnapi levele is: az elhunyt kívánsága szerinti hazaszállítást szervezi. Bethlen Kata február 11-én közölte Bécsből az „Erdélyből előjövőknek rendjét”,⁴⁰ s megszabta, hogy „mindenütt a’ Posta uton menvén, Buda és Debreczen felé illendő gyászszal gyászoljon”, ekként az erdélyiek is a postaúton haladjanak a cívisvárosig. Bécs, Buda, Debrecen útvonalon haladtak előbb, majd Bányabükk, Radnót volt a nevesített állomáshely az erdélyiek részéről febr. 22-én, a saját testkísérők számára megadott levél szerint.⁴¹ A február

38 Stadt- und Landesarchiv Wien, Totenbeschauprotokolle, Bd. 23, 304r, 1713. febr. 8.

39 MERÉNYI-METZGER: i. m. 120–121.

40 OL, F 234, Mf. 32396, fasc. 28.

41 JAKAB Elek: *Az utolsó Apafi*. Magyar Történelmi Társulat (1875). 330–331.

23-i bécsi sajtó már arról számolt be, hogy a testet kis kísérettel (értsd: gyászhuszárok sorfala közt) hazaindították, hogy otthon végtisztességben elhelyezzék a családi sírboltban.⁴² Az ezen a napon Erdélyben keltezett s márc. 8-án Bécsben kézhez kapott levél tudatta, hogy előbb Bornemisza Anna ebesfalvi kastélyában tették le a testet, majd a márc. 5-i levél szerint (amelyet Bécsben márc. 18-án vettek át) megérkezett a test, sőt egy keltezetlen, de szintén márc. 8-án átvett Keszei János-levél már arról számolt be, hogy az almakeréki sekrestyében elhelyezték azt.⁴³

A TEMETÉSRE VÁRVA

Ezután következhetett volna az egyházi búcsúztatás, a családtagokon túl immáron a nemesek, erdélyi és külföldi főurak közösségében véghezvitt szertartás és temetés. Az újkori főrangúak utolsó tagjának temetésekor pedig külön jelképet jelentett a temetési (tehát a sorrendben a 2.) ravatalnál a törött kard, a fekete gyászszászok eltörlése, a genealógiás zászló/tábla lefelé tartása. És mivel fejedelemségre jelölt nemesúrról van szó, elvben egy hozzá méltó rangú vagy a tényleges, a fejedelmi rangsorban „utóda” jelenlétében (vagy annak követe részvételével) kellett volna elbúcsúztatni. Ez azonban nem történt meg. Kis Apafi Mihály 1701-ben mondott le Erdély trónjáról, azóta pedig kitört a Rákóczi-szabadságharc, folyamatosan zajlott a török kiűzése (1683–1718 közt), majd megkötötték a szatmári béke, és Apafi halálakor éppen az északi háború végét (1713–14) várták a felek. Erdély politikai helyzete többször változott 1696–1713 közt (Lipót és a Gubernium irányított, majd Rákóczi lett erdélyi fejedelem, aztán I. József), de a fejedelmi halálakor már III. Károly volt az uralkodója a Habsburg Monarchiának és a külön kormányzott Erdélynek is (1848-ig fenntartva ez az állapotot).

Az öreg Apafi Mihály fejedelmet – egy politikailag hasonlóan zavaros időszak után – végül a szász tanár, Zabanius a második, almakeréki temetésen (1691) I. Lipótot ünneplő s köszöntő beszéddel tudta elparentálni, az ifjú Apafinál azonban ez is elmaradt. Ennek több oka lehet: a fejedelmi nem uralmi pozícióból lépte át a lét és nemlét határát, tehát nem volt szükség fejedelmi temetésére. Másrészt a Gubernium vezetője, gr. Bánffy György 1708-ban halt meg, s 1715-ig az udvar az erdélyi ügyeket egy királyi bizottság révén intézte: azaz még „hivatali utóda” sem volt a kis Apafinak,

42 „Donnerstag/den 23. Hornung. Heute /Vormittags/ist der Leichnahm des jüngst dahier verstorbenen Fürstens/Michael Apafi de Apanagy Falva, mit einem kleinen Gefolg/nacher Almakerek/in Siebenbürgen/abgeführt worden/um daselbsten in die Fürstlich-kostbare Begräbnus beigesetzt zuwerden.” WD, Nr. 998., 1713. febr. 1–14. A forrás elérését dr. Fazekas István, korábbi bécsi levéltári delegátusnak köszönöm.

43 OL F 234, Mf. 32396, fasc. 28.

aki a temetésekor legalább szimbolikusan búcsúztassa. Viszont rebellisnek tartott társai (korábban a Rákócziak, ez időben még Bethlen Miklós kancellár vagy a szerb despotai posztra törő Brankovics György) szintén Bécsbe internálva éltek, s általában itt is haltak meg.

A család azonban maga gondoskodhatott volna erről. Erre utal egy nagyon kemény prédikáció, amelyben egy rokonukat temetve a lelkész hosszan szólt a temetetlen halottról. A református lelkész, Zilahi Sebes András (1681–1744) 1717-ben tartotta a gyászbeszédet a fölött a Bethlen László fölött, aki még annak idején ifjú emberként az öreg Apafi almakeréki sírja mellett mondott egy hosszú dicsőítő verset az Apafiakról.⁴⁴ Zilahi feladata a családi genealógia megszólaltatása volt, ehhez mérten a Bethlenekről hosszan s szépen szólt, de egy kitérést megengedett magának a viszszatekintésben:

„*Apafi György*’ pedig [nemzette] Uri Felesége (...) *Petki Borbára* Aszszony által, ama kegyes, jámbor, Istenét szerető, és e’ Hazát sok esztendőig békeségben nyugtató bódog emlékezetű első *Apafi Mihály* fejedelmet, kilentz szép zöldellő ágakkal együtt; kik rész szerint idő előtt, el-hóltanak; kik pedig a’ házassági szövetség által, a’ Gyerőfi, Lázár, Thóldalagi, Thóldi, Henter, és ez által Kollatavich, Nagy-Házakban ma-is Gyümölsöző nemzedékeket hagynak; De óh bódog Isten, e’ Nagy Háznak-is Czimerének mint lőn fel-fordulása, a’ Méltóságos és Felséges második Apafi Mihály Hertzeg reménten és meg-síratatlan el-enyészésében! Kinek el-enyészése annyiival-is szomorubb, hogy hólt Teste utolsó tisztességet s nyugodalmat, e’ mostani Világnak mostohaságától, mind eddig-is nem nyerhetett”.⁴⁵

RENDEZETLEN VISZONYOK

Ennek az ígéretek közt vergődő életútnak a gazdasági válságát már Jakab Elek megírta,⁴⁶ s az OL dokumentumai (az ún. Apafi-akták) ezt részletesen bemutatják.⁴⁷ Itt csak elég arra utalni, hogy a bécsi lakhelyükként megadott és emléktáblával ellátott helyhez képest a halotti protokollumok és beszámolók is egy egészen más helyről

⁴⁴ CSORBA-MIKÓ: *i. m.* 148.

⁴⁵ ZILAHY SEBES András: *A’ régi nagy Bethlen Haznak új homályba érkezett szövétneke* [HB. gr. Bethlen László felett], Kolosvárat, Telegdi Pap Sámuel, 1718. A4r–v.

⁴⁶ JAKAB Elek: *II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata hagyatéka*. Száz XVII(1883). 668–682.

⁴⁷ Az Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Erdélyi Fiskális Levéltár, 1527–1870 közti iratok (F 234, F 125, F 446), családi iratok (P 56, 11–14. csomag, 27–28. cs.).

adatolják mindkettejük halálát. Merényi-Metzger Gábor forrásközlésében is nyilvánvaló ez a kettősség. Kezdetben a Mehlgrube nevű házban lakott Apafi (1696-tól, majd feleségével együtt 1701-től), ennek a földszintjén fogadó, első emeletén szobák voltak (Neuer Markt 5, Kärntnerstr. 22).⁴⁸ Ezt az újpiaci épületet 1698-tól bővítették, átnyitották a Kärntnerstrasse felé, s farsang idején nemesi bálakat adtak itt, 1716-tól már lokál is üzemelt benne.⁴⁹ Eddig ismeretlen okok miatt Apafiék innen viszont elköltöztek, és a török alól felszabadult, sok részben beépítetlen területek egyikén, a külvárosban vettek egy kertes házat. A Gürtelen túli terület ugyanis ennek számított, s itt, a mai 3. kerületben lévő Landstrassén 1705-től az udvarházat és a kertet is átalakították: ebben szőlő, gyümölcsös, orangerie (narancsliget) is lett kialakítva, virágoskert sétányokkal összekötve, középen szökőkút díszítette, és mindez a szükséges kiszolgáló helyiségekkel együtt (jégverem, lóistálló, őrség helye), s ehhez számos alkalmazottat foglalkoztató udvartartást vezettek.⁵⁰ Ez a terület a felszabadító harcok idején a török pusztítás áldozata lett, s csak 1690-től kezdték újraterlepitni. Nemskára alapiskola is épült, temetőt is nyitottak, de itt építtetett Savoyai Jenő Fischer von Erlachhal és Esterházy Miklós is magának nyári palotát.⁵¹

Az Apafi házaspárnak részint az életmódja, részint pedig a gazdasági kényszerhelyzetek miatt (úri életmód, otthonról csak csörgedező pénzek, háború, erdélyi politikai válságok és az udvari kamara packázásai) nem volt felhőtlen az itt-tartózkodása. Együtt – s majd az özvegy egyedül is – folyamatos hitelfelvételre kényszerültek, s óriási adósságokat írtak a számlájukra. Már a férj temetése is sokba került a családi költségvetéshez mérve, a hercegnő pedig nem adta fel ezt a házat, innen temették el őt is, amint ezt a halotti nyilvántartás egyértelműen jelezte is.⁵² Az ő halálakor Tarczali Zsigmond, az elhalt bécsi mindenese, a református egyház ágense ekként panaszkodott: „A testét haza akarnók küldeni, sed quibus expensis? (értsd: de kiknek a költségén?) Semmi költségem nem lévén, már a sidó is nem anticipálván, a nyakamon fekvő sok fizetetlen cseléddel mit cselekedjem?”⁵³ Ezt követően pedig éveken át sor-

48 JUHÁSZ László: *Bécs magyar emlékei*. Szent István Társulat, Bp., 1999. 492–93.

49 FELIX CZEIKE: *Historisches Lexikon Wien*. 4. Le – Ro. Kremayr-Scheriau/Orac, Wien, 2004. 229.

50 JAKAB: *Bethlen Kata*. 670–671.

51 CZEIKE: *i. m.*, 3. Ha – La, 29–53, 674–675.

52 „Die durchlautig Hochgebohrne Fürstin und Frau Catharina des Heil(igen) Röm(ischen) Reichs Verwittigte Fürstin Apaffi, gebohrne Bethlenin, ist in Ragenfelsis Garten auf der Landstrasse an der Wassersucht (gestorben) alt. 43 Jahr.” Stadt- und Landesarchiv Wien, Totenbeschauprotokolle, Bd. 29, 169v, 1725. jan. 4.

53 TÖRÖK Bertalan: *II. Apafi Mihály özvegye, gróf Bethlen Kata halála (1725)*. Erdélyi Múzeum 1910(V/XXVII). ÚF. 1. sz. 55.

jáztak a kifizetetlen számlák, a különböző zsidó hitelezők felé való követelések, behajtások és elszámolások.⁵⁴

1706. december 20-án Bécsben a házaspár kötött egy kölcsönös örökbevallást, s ennek értelmében erdélyi ingatlanjaikat egymásra hagyták, s ha pedig utód nélkül halnának el mindketten, akkor a koronára.⁵⁵ A gazdaságilag csődbe jutott özvegy a fentiek értelmében egy ennél is rosszabb egyezsége kényszerült: az 1722-es végrendeletében mindenről lemondott, s jóváhagyta, hogy az adósságait ezekből rendezzék. Amikor tehát előbb az egyikük (1713), majd a másikuk (1725) is meghalt, a bécsi hivatal azonnal intézkedett, s elkezdte felértékelteni az ingatlanokat, lepecsételték a levéltári anyagot (benne a tulajdonjogi iratokkal), leltárba vették még az erdélyi könyveket is,⁵⁶ s az özvegy halálát követően már másnap lefoglalták az értékesíthető ingóságokat, s természetesen az ingatlanokat. Ez ellen a Bethlenek leányága azonnal tiltakozást nyújtott be, s a helyzet egy roppant hosszú pereskedést indított el a kamara és a Bethlen-család közt, amely vita csak 1825-ben jutott nyugvópontra.⁵⁷ Emiatt az almakeréki uradalom – benne az Apafiak sírjaival – a kamara tulajdonába ment át, és folyton viták kereszttüzében állt: a bécsi urak kiadták árendába, haszonra, majd Bethlen Gábor udvari kancellár (1712–1768) idején ő maga tehetette ugyanezt. Azaz még az ősi birtok, ahová temethették volna, sem volt mindig a család kezelésében, s egy Bethlen sem léphetett be oda. Valamikor 1790 körül egy újabb uralomváltáskor az addig a sekrestyében lévő 2 koporsót is a kriptába helyezték, az öreg Apafi fejedelmi párei mellé.

A fejedelmi sírok után kutató kolozsvári történész, régész, az EME bölcsészeti osztályának titkára (1894–1906), Szádeczky Lajos már 1905 óta nyomozott, majd 1908-ban talált rá és tárta fel a fejedelmi család sírjait, s restauráltatta a leleteket.⁵⁸ A következő évben Kolozsvárra indították az Apafi-koporsókat díszmenetben, de még mindig nem volt kész számukra az emlékhely. Ekkor renoválták a Farkas utcai templomot és az almakeréki templomot is. Időközben a nagy háború is kitört, majd Trianon és a román megszállás következett, ezzel minden emlékező kezdeményezés leállt. A második bécsi döntéssel ismét felkarolták ezt az ügyet, és negyed évezred után

54 OL, F 234, Mf. 32391, fasc. 2.; Mf. 32392, fasc. 3–5.

55 JAKAB: *Bethlen Kata*. 672.

56 *Erdélyi könyvesházak, III, 1563–1757*, A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki család és környezete.; Vegyes források, s. a. r.: MONOK István et al. Szeged, 1994 (Adattár 16/3). 69–119.

57 ZOMBORI RÓNAY Elemér: *Causa Apaffiana: A bethleni gróf Bethlen-család pere a kir. kincstár ellen az apanagyfalusi Apafi család hagyatékáért*. Lading, Kisújszállás, 1927.

58 SZÁDECZKY Lajos: *Az Apafiak sírboltja és hamvai*. Századok XLIII(1909). 3. sz. 185–202; 4. sz. 273–280.

1942-ben kerültek egymás mellé, díszes temetés keretében, a fejedelmi család koporsói a Farkas utcai templom kriptájába.⁵⁹

THE CATAFALQUE OF MICHAEL APAFI II IN VIENNA

Keywords: *Apafi Family, funeral rites, catafalque in Vienna, power vacuum in 17th century Transylvania*

In the course of research several sources were found concerning the funerals of the Apafi princely dynasty. The 17th century texts on the funeral of the Prince of Transylvania Michael Apafi senior (1632–1690) have been published 6 years ago. I am planning to publish in a next volume the text on the whole family from the 17th to 20th century. The funeral rites of Michael Apafi were planned to be performed according to tradition. However, politics intervened. Namely, the Prince did not have an unquestionably acceptable successor. Nevertheless, when Michael Apafi the senior died, his son, Michael junior (1676–1713) was only 14 years old, under the age threshold necessary for playing a leading role, which was at this time 20. Consequently, a power vacuum developed and the potent Transylvanian Estates had to choose between a great many forms of interregnum and a provisional government under the authority a protector. Michael Apafi junior was constrained to move to Vienna, and died there in 1713. Through his death, his family line also died out, therefore a different funeral rite should have been organized. This didn't happened, because in this case it was a disturbing fact, a complicated political constellation occurred. His catafalque and delivery of the body to Transylvania symbolizes this kind of misfortune.

CATAFALCUL DIN VIENA A LUI MIHÁLY APAFI AL II-LEA

Cuvinte-cheie: *familia Apafi, rituri de înmormântare, catafalcul de la Viena, interregnum din Transilvania, sec. al XVII-lea*

În decursul cercetărilor științifice s-au identificat unele izvoare privind funeraliile familiei princiere Apafi. Textele din secolul al XVII-lea despre înmormântarea lui Mihai Apafi senior (1632–1690), principele Transilvaniei s-au publicat acum 6 ani. Am intenția să public într-un nou volum textele apărute între secolele al XVII-lea și al XX-lea referitoare la aceeași familie. Inițial planurile ritualului de înmormântare ale lui Mihai Apafi erau conforme tradiției. Dar politica a intervenit. Și anume, pentru că principele nu a avut un succesor acceptat în mod incontestabil. La moartea lui Mihai Apafi senior, tânărul Mihai (1676–1713) nu a avut decât 14 ani, și ca să poată juca un rol de conducător, trebuia să împlinească vârsta de 20 de ani. În consecință, s-a creat un gol la putere, statul a avut de ales între un număr însemnat de forme de interregnum și un guvern provizoriu printr-un protector. Michael Apafi junior a trebuit să

59 Kovács András: *Kolozsvár: A Farkas utcai református templom*. Transilvania Trust Alapítvány, Kriterion, Kvár, 2005 (Erdélyi Műemlékek 3).

se mute la Viena iar prin moartea lui în 1713, familia s-a stins, deci ar fi trebuit să se organizeze o înmormântare de rit special. Dar nu așa s-a întâmplat, pentru că a intervenit o constelație politică nefastă. Catafalcul lui și transportarea trupului său în Transilvania simbolizează această nenorocire.